

buluşları, kurumları uzun uzun anlatılır. Müellifin Tanzimat yenilikleri hakkındaki görüşleri umumiyetle olumludur. Osmanlı parlamentosunu savunmakla beraber devletin sosyal yapısını ve ayrılıkçı güçleri de dikkate alarak bütün tebaaya siyasi haklar ve hürriyetler verilmesinin sakıncalarını sıralar. Avrupa'nın iktisadi gelişmesi ve İslâm ülkelerinin iktisadi gelişme için neler yapmaları gerektiği, iktisadi kuruluşlar, devlet müdahalesi, şirketler, yerli sanayinin korunması gibi konulara ilişkin bilgi ve görüşlerin de yer aldığı eserde sıhhatli bir reform için ulemâ ve devlet adamları arasında sıkı bir iş birliği ve dayanışma bulunmasının gerekliliğini ortaya koyan paşanın ulemâyâ büyük önem vermesi, İslâm ülkelerinde ulemânın siyasi ve idari kadroların çoğunu teşkil etmesinden ileri geliyordu. Müellif Avrupa'nın siyasi, ekonomik, kültürel ilerlemesine ve İslâm ülkelerini tehdit etmesine karşı daima kuşkululu ve endişeli bir tavır takınmakla birlikte onların bu konulardaki sistem ve modellerinden faydalanarak İslâm ümmetini reformlarla çağının seviyesine ulaştırmanın ve bu suretle Batı'ya karşı durmanın mümkün olacağını, esasen şeriatın değişen şartlar ve içtimai zaruretlere uygun olarak kesin biçimde yasak edilmeyen her şeye cevaz vermesinin de çağdaşlaşmaya imkân tanıdığını ileri sürüyordu. Hayreddin Paşa'nın, kitabında 1857-1864 arasında Tunus'un reformlar dönemindeki tecrübelerini de aksettirdiği anlaşılmaktadır.

Hayreddin Paşa'nın asıl amacı, XIX. yüzyılın diğer bazı reformcuları gibi "müslüman kalarak modernleşmek"ti ve Mısırlı Rifâa et-Tahtâvî, Lübnanlı Butrus el-Bustânî gibi ilk reformcu ve modernleşme taraftarları arasında yer alıyordu. Devlet adamı ve nazariyatçı karakterini şahsında birleştiren paşanın fikirleri Cemâleddîn-i Efgânî, Muhammed Abdüh ve İstanbul'da *Sebilürreşâd* grubu tarafından ilgi gördü. *Akveümü'l-mesâlik*'te ortaya koyduğu fikirlerine icra adamı olarak da daima sadık kalan paşa, Tunus'taki reformları ve ıslahatları ile Tunus rönesansının ve modern Tunus'un öncülerinden biri oldu. Tunus'un ve Türkiye'nin modernleşme ve çağdaşlaşma tarihinde seçkin bir yer kazandı. Hayreddin Paşa dürüst, haysiyetli ve ideallerine sadık kişiliğiyle XIX. yüzyıl İslâm dünyasının önemli devlet adamlarındandır.

Hayreddin Paşa'nın hâtıraları Muhammed Salâh Mzali ve Jean Pignon tarafından neşredilmiştir ("Documents sur Khe-

reddine...", RT, XVIII-LXII, Tunus 1934-1940). Bu hâtıralar ayrıca *Khreddine, homme d'état, mémoires* adıyla 1971'de yine Tunus'ta yayımlanmış ve Türkçe'ye de çevrilmiştir (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA :

BA, *Mûlga Dahiliye Nezâreti Sicill-i Umûmî (Ahuâl) Defteri*, nr. 2, 396; BA, *YEE*, nr. 11/1276/120/5, 24/150-7/126/VIII, 31/1480/97/80, 31/1519, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28/97/80, 31/1752/97/80, 33/1169/7390, 33/1241/73/91; BA, *İrade-Meclis-i Mahsûs*, nr. 1288, 1717, 1969; BA, *İrade-Dahiliye*, nr. 1288, 14482, 44511, 44653, 44863, 45313, 63024, 63038, 63095, 63131, 64448; BA, *Hariciye Hazine Evrakı*, siyasi kısım, nr. 43, 44, 526; Muhammed Bayram, *Şafvetü'l-l'tibâr*, Kahire 1302-11, II, 49-94; *Sicill-i Osmânî*, II, 317-318; İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, II, 895-960; Mehmed Zeki Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, İstanbul 1944, IV, 313-377; Ahmed Emin, *Zü'amâ'ü'l-İslâh fî 'aşri'l-hadîs*, Kahire 1949, s. 146-183; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 316, 638; Muhammed Fâzıl İbn Aşûr, *el-Hareketü'l-âdâbiyye ve'l-fikriyye fî Tûnis*, Kahire 1956, s. 5-60; a.mlf., *Terâcîmü'l-a'lâm*, Tunus 1970, s. 45-58; J. Ganiage, *Les origines du protectorat français en Tunisie: 1861-1881*, Paris 1959, s. 437-491; M. Sadouk Zmerli, *Les précurseurs*, Tunis 1964, s. 41-57; a.mlf., *A'lâmu Tûnisiyyûn*, Beyrut 1986, s. 97-108; M.Smida, *Khêrêddine, ministre réformateur: 1873-1877*, Tunis 1970; Reşid ez-Zevâdî, *Revâdû'l-İslâh*, Tunus 1973, s. 13-39; İbrahim Abu-Lughod, "The Islamic Influence on Khayr al-Din of Tunis", *Essays on Islamic Civilization* (ed. D. Little), Leiden 1976, s. 9-24; G. S. van Krieken, *Khayr al-din et la Tunisie: 1850-1881*, Leiden 1976; a.mlf., "Khayr al-Din Paşa", *El² (Fr.)*, IV, 1185-1186; Cemil Meriç, *Mağaradakiler*, İstanbul 1978, s. 275-291; Muhammed Mahfûz, *Terâcîmü'l-mü'ellifîne't-Tûnisiyyîn*, Beyrut 1982, II, 271-279; K. J. Perkins, *Tunisia*, Colorado 1986, s. 81-84; Atilla Çetin, *Tunuslu Hayreddin Paşa*, Ankara 1988; a.mlf., "Un important mémoire de 1873 sur la Tunisie" *Studies on Ottoman Diplomatic History*, I, İstanbul 1987, s. 111-121; a.mlf., "Relations ottomanes-tunisiennes", *Studies on Turkish-Arab Relations*, sy. 4, İstanbul 1989, s. 17-26; *Centenaire Khêrêddine colloque internationale communications*, Tunis 6-9 Décembre 1990 (Ministère de la Culture et de l'Information de Tunis Comité Culturel National); Bekir Karlıga, *Islahatçı Bir Düşünür Tunuslu Hayrettin Paşa ve Tanzimat*, İstanbul 1995, tür.yer.; Muhammed Salah Mzali - J. Pignon, *Tunuslu Hayreddin Paşa'nın Hatıraları* (trc. Belma Akrun), İstanbul 1997; Ali Fuad, "Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye: Hayreddin Paşa", *SF*, sy. 1564, 1573 (1926); Ezzat Orany, "Nation, patrie, citoyen, chez Rifâ'a al-Tahtâvî et Khayr al-Din al-Tounsi", *MIDEO*, XVI (1983), s. 169-190; Ercüment Kuran, "Tunuslu Hayreddin Paşa ve Türkiye'nin Çağdaşlaşması", *Töre*, sy. 158, Ankara 1984, s. 38-39; "Hayreddin et-Tûnisî ve kitâbühü Akveümü'l-mesâlik", *el-Fikrû'l-Arabî*, sy. 39-40, Beyrut 1985, s. 233-241; Th. Menzel, "Hayreddin Paşa", *İA*, V/2, s. 392-393.



ATILLA ÇETİN

HAYREDDİN er-REMLÎ

(bk. REMLÎ, Hayreddin b. Ahmed).

HAYREDDİN TOKADÎ

(bk. TOKADÎ, Hayreddin).

HAYRET

(حیرت)

Allah'ı tanıyan,
fakat bunu ifade edemeyen
ârifin yaşadığı hal anlamında
bir tasavvuf terimi.

Sözlükte "şaşırmak, yolunu kaybetmek" anlamına gelen *hayret* kelimesini sûfiler, bir tasavvuf terimi olarak çeşitli tasavvufi makamlara göre özellikle mârifet ve yakın kavramlarıyla birlikte kullanmışlardır. Allah'ın varlığı ve onun keyfiyeti hakkında olmak üzere iki hayret türünden söz edilmiştir (Hücvîrî, s. 488). Allah'ın varlığı konusunda hayret şirk ve küfür, O'nun keyfiyetiyle ilgili hayret mârifettir. Çünkü O'nun varlığından ârifin şüphesi yoktur; keyfiyeti konusunda ise insan aklı hiçbir bilgiye sahip değildir. Buna göre Hakk'ın keyfiyetini anlama çabası içinde hayrete düşmek yakın alâmetidir. Bu anlamdaki hayret de bir tür mârifettir. Zünnûn el-Mısıri, "Allah'ı en iyi tanıyan O'nun hakkında en fazla hayret edendir"; Cüneyd-i Bağdâdî, "Düşüncenin ulaşabildiği son nokta hayrettir"; Sehl et-Tüsterî, "Mârifetin nihaî noktası hayrettir" derken bu hususa işaret etmişlerdir (Kuşeyrî, s. 605). Diğer taraftan Allah'ın zâtını kavramaktan âciz olduğunu idrak eden akıl hayrete düşer. Gerçek mârifet, Allah karşısında aklın aczini ve yetersizliğini kavramasıdır. Bazan sûfî, ilâhî tecellileri temaşa ederek hayrete düşer ve bu durumda hayretinin daha da artmasını diler. Ebû Bekir eş-Şiblî bu hal içindeyken şu sözü söylemişti: "Ey hayrete düşenlerin rehberi, hayretimi arttır!" (Hücvîrî, s. 353). Aynı anlayışa sahip olan İbnü'l-Fâriz da, "Eğer hayret etmesem hayret banal" demişti. Şiblî bu sözü ile Allah'ın varlığı ve sıfatlarının kemali konusundaki mârifeti kabul etmiş, bütün varlıkların maksadının Allah olduğunu, dualarının O'nun tarafından kabul edildiğini, O'ndan başka hayret edilecek bir şey bulunmadığını bilmiş, o zaman hayretinin arttırılmasını dilemişti. Öte yandan bu

söz şu şekilde de yorumlanabilir: Hakk'ın varlığı konusundaki mârifet bizzat O'nun varlığı hakkında hayret içinde kalmayı icap ettirir. Çünkü kul Allah'ı tanıyınca bütünüyle kendini O'nun hâkimiyeti altında görür. Kulun varlığı ve yokluğu O'nunla, sükûnu ve hareketi O'ndan olunca O'nun kudreti karşısında hayrette kalır ve bütün varlığının bekâsı O'nunla olunca, "Ben de kim oluyorum?" der. Muhammed b. Vâsî de Allah'ı tanıyan kişinin sözünün az, hayretinin dâimî olduğunu söyler. Allah'ı tanıyan fakat ifadeye sığmadığı için O'nu tanıtamayan ve anlatamayan ârif suskun ve şaşkın bir şekilde hayrete düşer.

Muhyiddin İbnü'l-Arabî hayretle vuslat arasında bir ilgi kurmuştur. Ona göre Hakk'a vâsıl olan hayret eder. Bu durumda hayret "ilim, irfan, yakın ve hidayet" anlamına gelir. Celâl tecellileriyle cemâl tecellilerinin bir noktada birleşmesi ve özdeşleşmesi sûfide hayret halinin doğmasına yol açar. Sûfî, nasıl olur da birden çok çıkıyor veya çok bir oluyor diye de hayret eder (*Fuşûş*, s. 72).

Hakk'ın çeşitli ve sonsuz tecellilerini temaşa eden ârifler hayretlerini çok güzel mısralarla ifade etmişler, bu konudaki düşüncelerini ortaya koymak için ilgi çekici hikâyeler anlatmışlar ve menkıbeler nakletmişlerdir. Hayret, Ferîdüddin Attâr'ın *Manîku't-tayr*'inde bu anlamda olmak üzere yedi vadinin altıncısı olarak tasvir edilmiştir. Mutasavvıfların hayret anlayışını tenkit eden İbn Teymiyye hayretin övülmeye değer bir yanı olmadığını söyler (*Mecmû'u fetâvâ*, XI, 383-393).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-Arab, "hyr" md.; *el-Mu'cemû's-şûfî*, s. 357-363; Serrâc, *el-Lûma'*, s. 421; Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s. 100, 137; Kuşeyrî, *er-Risâle* (trc. Mahmûd İbnü's-Şerîf, nşr. Abdülhalîm Mahmûd), Kahire 1966, s. 605; Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb* (Jukovski), s. 347, 353, 487, 488; Herevî, *Tabakât*, s. 109; Attâr, *Manîku't-tayr* (trc. Abdülbaki Gölpınarlı), İstanbul 1963, II, 136-145; Baklî, *Şerh-i Şaḫīyyât*, s. 555; İbnü'l-Arabî, *Fuḫûş* (Afîfî), s. 72-73, 112, 200; a.mlf., *el-Fütûhât*, I, 352; IV, 52-53; İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, XI, 383-393; Mevlânâ, *Mesnevî*, III, 111; İbnü'l-Hatib, *Rauzatü't-târif* (nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ), Kahire 1387/1968, s. 665; Lâmiî, *Nefehât Tercümesi*, s. 88; Ankaravî, *Minhâcû'l-fukarâ*, Bulak 1256, s. 234; Ebû'l-Alâ el-Afîfî, *Ta'likâtü'l-Fuḫûşî'l-hikem* (İbnü'l-Arabî, *Fuḫûş* [Afîfî] içinde), s. 41, 54, 297; M. Takî Ca'ferî, *Tefsîr u Nakd u Tahlîl-i Meşnevî*, Tahran 1365 hş., VI, 646-650; XV, 153; Seyyid Sâdık-ı Güherîn, *Şerh-i İstîlâhât-ı Taşavvuf*, Tahran 1369 hş., IV, 321.



ERHAN YETİK

HAYRETİ

(حیرتی)

(ö. 941/1534)

Divan şairi.

Vardar Yenicesi'nde doğdu. Asıl adı Mehmed'dir. Kaynaklarda Mehmed Şah, Mehmed Çelebi ve Baba Hayretî olarak da geçer. Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Mevlevî şeyhi Yûsuf-ı Sîneçâk'ın kardeşi olan Hayretî mutasavvıf bir şairdir. Kardeşi gibi kendisi de önce Şeyh İbrâhim Gülşenî'ye intisap etti, daha sonra Rumeli abdalları arasına karışarak Bektaşîliği benimsedi. Sehî Bey ve Âşık Çelebi'nin belirttiklerine göre Hayretî, Rumeli akıncı ocaklarında bir sipahi olarak ömür sürmüştür. Divanındaki "Kılıç Kasidesi" ile "Yahyâlılarız" redifli murabbaî da bu hususu doğrulamaktadır. Şairin tahsil durumuna dair kesin bilgi mevcut değildir.

Hayretî Vardar Yenicesi, Üsküp ve Belgrad gibi döneminin kültür merkezlerinde çağdaşları olan Hayâlî Bey, Usûlî ve Garîbî ile dost meclislerinde bulunmuştur. Bir ara İstanbul'a da giden şairin burada ne zamana kadar kaldığı bilinmemektedir. İstanbul'da bazı devlet büyüklerine kasideler sunan Hayretî, Kanûnî'nin sadrazamı Makbul İbrâhim Paşa'nın dikkatini çeker. Onun için bir bahâriyye yazıp kendisine sununca İbrâhim Paşa şairden hoşlanıp büyükçe bir ihşanda bulunmak istemişse de sadrazama daha yakın olan Hayâlî Bey'in, Hayretî'yi tok gözlü ve kimseye baş eğmeyen biri olarak tanıtmayı yüzünden câizeden vazgeçerek küçük bir tımar vermeyi kâfi görür. Bunun üzerine Hayretî, "Dil-i bîmâr bu denlû merhem ile tîmâr olmaz" diyerek İstanbul'dan Vardar Yenicesi'ne geri döner.

Yenice'ye geldiğinde Mihaloğlu ve Yahyâlı akıncı ocaklarına sığınan Hayretî, ömrünün sonuna kadar hizmetinde bulunduğu bu beylerin desteğiyle geçinmiştir. Bir yerde durmayıp değişik yerlere giden akıncı ocaklarıyla beraber Yenice, Belgrad ve Üsküp gibi merkezlerde bulunan şair gezip dolaştığı yerleri şiirlerine de aksettirmiştir. Onun Belgrad ve Yenice için yazdığı müstakil şehrengizler bu devrenin mahsulüdür. Son zamanlarında gözleri artık görmeyen Hayretî, dost ve şairler meclisine kardeşi Yûsuf-ı Sîneçâk'ın yetiştirmesi olan şair Günâhî'nin yardımıyla gidip gelmekteydi. Nitekim şair ihtiyarladığını ve gözlerinin artık görmediğini birkaç beytinde ifade etmiştir. Latîfî ve Âlî'nin kaydettiğine göre Hayretî, ve-

fatında vasiyeti üzerine Vardar Yenicesi'nde daha önce inşa ettirdiği zâviyesine defnedildi. *Sicill-i Osmânî* ve *Osmanlı Müellifleri*'nde ise Hayretî'nin kardeşi Yûsuf-ı Sîneçâk ile beraber İstanbul'da Sütlüce'deki hazîrede medfun olduğu ve orada Hayretî adına bir mezar taşının bulunduğu kaydedilmektedir. Buna karşılık Hayretî'nin yakın dostu olan Âşık Çelebi, Hayâlî Bey'i anlatırken Vardar'a gittiğinde vefat etmiş bulunan Hayretî'nin ruhu için Fâtîha okuduğunu yazar ki bu Hayretî'nin mezarının Vardar Yenicesi'nde olduğuna bir delil teşkil eder. Bu takdirde Sütlüce'deki kabir bir makam olarak düşünülebilir. *Künhü'l-ahbâr*'da ayrıca şairin Yenice'deki mezarının bir ziyaret yeri olduğu belirtilir.

"Ca'ferî-mezheb safâyî canlarız" diyerek mezhebini açıklayan Hayretî'nin Ca'ferî ve Alevî olduğunu Âşık Çelebi ile Latîfî de belirtmektedir. Şair Hz. Âli, Hüseyin ve on iki imamı methetmekle beraber Hz. Ebû Bekir, Ömer ve Osman'a da hürmetkârdır. Bu husus Rumeli'de yetişen Bektaşî şairlerinin çoğunda görülür. Rumeli abdalları da Hayretî'nin şiirlerine bütün özellikleriyle aksetmiştir. Hayretî'nin divanı abdalların yaşayış, düşünüş ve giyinişlerini anlatan birçok malzemeye sahiptir.

Hayretî samimi ve sade üslûbu, rindâne edası, zengin kelime hazinesi, çeşitli deyimler kullanması, mahallî tasvirlerle ve müşahhas unsurlara yer verişyle dikkati çeken bir şairdir. Onun âşıkane, halk zevkine uygun, sade ve hoş giden gazelleri bulunduğu tezkire yazarlarınca ortaklaşa kabul edilmektedir. M. Fuad Köprülü'ye göre de Hayretî, şiirlerinde Rumeli şehirlerinin hususiyetlerini ve aşklarını açık ve laubali bir tarzda terennüm eden orijinal bir şairdir. Ayrıca tasavvuf terimlerini kullanmada oldukça maharetlidir. Şiirde âhenge dikkat eden ve aruza hâkim olan şair edebî sanatlarda da başarılıdır. Onun asıl şahsiyetini ise sanatlı ve mazmunlarla yüklü şiirlerinden çok derişâne ve rindâne yolda samimi şiirleri aksettirir. Bu özellikleriyle Hayretî derviş, rindmeşrep, mustarip ve bazan da zevkerest bir şairdir.

Eserleri. 1. *Divan*. Hayretî'nin, devrinde hemen her tabakadan insanın beğenip okuduğu, kendisine haklı bir şöhrat kazandıran divanı XVI. yüzyılın geniş hacimli mürettep divanlarından biridir. Âlî'nin naklettiğine göre Hâfız divanı gibi fal tutulan Hayretî divanı klasik tertibe uygun olarak tevhid ve na'tla başlar. Yedi